

Lavrut O.O. Learning of the Ukrainian language in the Stalin's region schools (the second half the 40 – the beginning of the 50th years of the XX century). The author has considered the question of learning the Ukrainian language in the Stalin's region schools in the period of the 1940–50th years. This subject was engaged the significant place in the educations plans. In the article the researcher has considered the demand to learning this subject by the schoolchildrens of the different classes, has marked the blank in it and the directions of decision.

Key words: schoolchildren's, Stalin's region, knowing, Ukrainian language, teachers, education

I. А. Якименко

СІЛЬСЬКА ШКОЛА УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: РЕАЛІЇ СТАНУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ (1943–1955 рр.)

*У статті аналізуються реалії стану та функціонування сільської школи в повоєнні роки. Розглядаються умови та повсякденні труднощі, які супроводжували відродження освітянської галузі на селі. **Ключові слова:** сільська школа, освіта, село, санітарно-гігієнічний стан, повсякденне життя, відбудова*

Друга світова війни призвела до значних соціально-демографічних та матеріальних збитків. Значні руйнування житлового та нежитлового фонду, зменшення кількості працездатного населення, залишковий принцип фінансування невиробничої сфери села (в тому числі й освіти) – усе це склало ті несприятливі умови, в яких відбувалося відродження шкільної справи на селі повоєнних років. Дослідження складних та суперечливих процесів відбудови освітньої галузі в УРСР повоєнної доби сприятиме більш повному осмисленню сутності суспільно-політичних і національно-культурних процесів зазначеного періоду.

Враховуючи значну суспільну актуальність, дослідження проблем відродження освітньої галузі активно розпочалося ще в радянській історіографії. Серед авторів, що вивчали проблеми загальноосвітньої школи можемо відзначити А. Бондара [1], О. Філіпова [2], В. Мойсеєнка [3], Т. Шашло [4], О. Зубаня [5]. Однак ці роботи демонструють вибірковий підхід по подачі матеріалу, адже вчені свідомо оминали гострі теми та замовчували актуальні проблеми, з якими щоденно стикалися сільські школярі та вчителі. Така історіографічна ситуація призвела в роки незалежності до усвідомлення необхідності переосмислення історії шкільної освіти повоєнних років. Вітчизняні науковці відкрили нову сторінку досліджень соціокультурних проблем українського суспільства, в тому числі, і проблем освіти. Найбільш вагомими доробками у цьому питанні можна вважати дослідження Л. Романець [6], Н. Красножон [7], І. Рибак [8], Т. Терещенко [9], О. Нікілева [10], В. Марченко [11]. Разом з тим, бракує ґрунтовних досліджень, присвячених комплексному аналізу освітньої сфери в контексті соціально-економічних реалій повсякденного життя села повоєнних років. У зв'язку з цим, метою цієї роботи є висвітлення реалій стану та функціонування сільської школи та розширення уявлень щодо деяких соціально-економічних аспектів відродження освіти на селі (зокрема, сільське будівництво, забезпечення шкіл освітленням, опаленням, їх санітарно-гігієнічний стан).

Умови освітянської діяльності повоєнних років були надзвичайно важкими. Відновлення навчального процесу розпочиналося відразу зі звільненням певного населеного пункту від окупації. За таких умов, найбільш актуальною проблемою для швидкого відновлення навчального процесу була потреба у придатних для навчального процесу приміщеннях, адже за роки війни знищено 8104 школи (44 тис. класних кімнат), напівзруйновано 10052 будівлі. Отже, потреба в шкільних

приміщеннях виявилася колосальною, а резерви для її задоволення, за умов повоєнної скрути, надто обмеженими [12, 9].

Одним із можливих шляхів швидкого збільшення шкільного фонду приміщень було виявлення та повернення тих, що використовувалися не за призначенням. Однак дефіцит приміщень відчували практично всі установи та організації, тому сотні шкільних приміщень займали будівлі колгоспів, сільради, зерносховища, церкви і навіть квартири приватних мешканців. Так, наприклад, тільки у Сумській обл. 1944 р., в 7 районах виявлено 31 приміщення, що використовувалися не за призначенням. Не поодинокими були випадки відвертого ігнорування проблем шкільництва з боку місцевих органів влади. Наприклад, у с. Буринь Буринського р-ну, Сумської обл. ніде було розмістити класи, бо приміщення середньої школи № 2 віддали колгоспу під зерносховище, а до того ж руйнувалися – розбиралися печі, зривалися класні дошки [13, 206; 14, 53]. Проте, навіть повернення таких приміщень (а їх, за підрахунками Ради міністрів УРСР, на 1946 р. у республіці було біля 1800) до шкільного фонду, враховуючи масштаби руйнувань, не вирішувало проблеми. Саме тому необхідно було широко розгорнути роботи з будівництва нових та ремонту частково зруйнованих шкіл [15, 72].

За планом 1944 р., у 8 лівобережних та 4 правобережних областях необхідно було відбудувати 244 сільські школи, на що мали асигнувати 16,85 млн. крб., з яких у першому кварталі виділили лише 1,5 млн. крб. Його підсумки засвідчили, що розгортання робіт із відбудови шкіл проходить незадовільно і станом на 1 квітня 1944 р. у ряді районів ще не було розпочато. Завезення будівельних матеріалів проводилося мляво, більшість об'єктів будівництва навіть не була забезпечена проектно-кошторисними матеріалами [16, 233]. На 1 грудня 1945 р. середній показник виконання плану з будівництва сільських шкіл складав 24,4%, особливо низькими ці показники були у Вінницькій (12,4%), Житомирській (14,2%), Кіровоградській (12,7%), Одеській (10,2%), Херсонській (13,2%), Чернігівській (12,7%) обл. [17, 206зв.].

За п'ять років ситуація мало змінилася: 1949 р., із запланованих до здачі на літо 143 шкіл, будівельні роботи розпочалися лише по 96. Жодна область не виконала плану, а за рядом об'єктів будівництво не почалося взагалі. Найвищий показник виконання плану представила Ворошиловградська область – 41%, Одеська – 32,5%, Сумська – 31,6%. В середньому виконання плану за перше півріччя 1949 р. склало 15,7% [18, 170–172]. Недостатність фінансування та погана організація будівельно-ремонтних робіт, відсутність або недостатність фондів матеріалів залишалися основною причиною несвоєчасного виконання будівельних робіт. У сільській місцевості та районних центрах ситуацію погіршувала і відсутність на місцях інженерно-технічних працівників, що не давала можливості організувати технічний догляд над шкільним будівництвом і ремонтом [16, 235].

За другу повоєнну п'ятирічку стан шкільного будівництва дещо покращився, але принципово не змінився: 1951 р. план виконано лише на 53,2%. До кінця досліджуваного періоду справи зі шкільним будівництвом продовжували залишатися складними. Вкрай незадовільно виконувалися плани щодо введення до дії нових шкіл. Основною причиною цього було те, що будівельні організації та органи народної освіти не забезпечували безперерійного проведення робіт на перехідних об'єктах. По жодній сільській школі не було організовано умов для роботи (підігрів розчину, запас матеріалів, механізмів). Значна кількість перехідних

будов з 1953 р. незадовільно забезпечувалася робочою силою, камінням, цеглою, лісоматеріалами. Так, на будівництві нових шкіл протягом 1953–1954 рр. у Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській обл. працювали не більше 20% потрібної кількості робітників [20, 52]. Міністерство міського і сільського будівництва УРСР і ряд облвиконкомів (Кіровоградський, Ворошиловградський, Черкаський, Житомирський) не забезпечили виконання постанови Ради Міністрів УРСР, згідно якої, слід було зосередити на пускових об'єктах в достатній кількості робочу силу та матеріали, організувати проведення робіт у 1,5–2 зміни, а облвиконкоми мали подбати про першочергове забезпечення шкільного будівництва місцевими матеріалами [20, 54]. Така ситуація мала наслідком регулярні зриви відкриття нових шкіл. Так, із запланованих 1955 р. 87 сільських шкіл (на їх будівництво асигновано 51,37 млн. крб.), здано в експлуатацію лише 55 на 13280 місць (замість запланованих 30360). Річні плани сільського шкільного будівництва виконувалися, в середньому по республіці, не більше, ніж на 70%, а у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській обл. за 1955 р. не було введено в дію жодної школи [19, 12]. Окрім того, якість будівельних робіт на збудованих об'єктах часто була низькою. Так, наприклад, у с. Василівка Новотроїцького р-ну, Херсонської обл. довелося переробляти 740 м кв. штукатурки. Організація та механізація робіт на будівництві сільських шкіл також залишалася на низькому рівні, а роботи проводилися лише в 1 зміну. Перешкождала розгортанню робіт з будівництва нових шкіл і відсутність технічної документації. Нестача будівельних матеріалів вела до простоїв і низької продуктивності праці [21, 98].

В результаті надто низьких темпів будівництва, відбудови та передачі школам їх приміщень, зайнятих не за призначенням, приорошення шкільного фонду спеціальних приміщень відбувалося вкрай повільно. У зв'язку з цим, протягом усього досліджуваного періоду, вагому частку шкільних будівель займали пристосовані приміщення. Так, наприклад, на Дніпропетровщині в 1946–1947 н. р. школи мали 931 спеціальне та 1425 пристосованих приміщень, а у Житомирській обл. на 1949–1950 н. р. – 902 та 1198, відповідно [12, 8; 24, 18]. На початок другої повоєнної п'ятирічки більшість шкіл (понад 70%) не мали спеціальних приміщень [25, 46]. Так, із цих пристосованих приміщень, більшість складала звичайні сільські хати, які ні за площею, ні за розміром вікон не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. У більшості з них була земляна підлога, відсутні роздягальні, верхній одяг зберігався в класних кімнатах. Чимало шкіл розміщувались у 3–4, а подекуди – 6–8 пристосованих приміщеннях, інколи на відстані кількох кілометрів одне від іншого [12, 83в.]. Так, наприклад, на 1950–1951 р. у Марківському р-ні, Ворошиловградської обл. усі семирічні та середні школи розташовувалися в 2–4 приміщеннях, які були настільки перевантажені, що не мали навіть учительської кімнати, а у 1954–1955 н. р. Мар'янопільська середня школа Новоукраїнського р-ну, Кіровоградської обл. була розташована у 10 приміщеннях, 8 з яких перебували в аварійному стані, а Трудубська середня школа Кривоозерського р-ну Миколаївської обл. – у 8 селянських хатах, 4 з яких мали земляну підлогу [25, 46; 26, 4–5]. Варто відзначити, що в ряді сіл взагалі не було приміщень, які можна було б пристосувати під навчальний заклад, внаслідок чого школи не відкривалися, а більшість дітей опинилася поза навчанням.

Низька пропускна здатність пристосованих приміщень призводила до того, що тривалий час продовжувала зберігатися дво- та тризмінність навчання. Так,

на Житомирщині у 1945–1946 н. р., із 1416 шкіл, у другу зміну працювали 1194. На Вінниччині у 1948–1949 н. р. 40% усіх сільських шкіл працювали у дві, а 0,8% – у три зміни [20, 20; 24, 8]. На 1955 р. у республіці, з 25365 сільських шкіл, лише 48% працювали в одну зміну [21, 101]. Усі класи, що працювали у другу та третю зміни, потребували додаткового освітлення.

В більшості шкіл сільської місцевості освітлення було гасовим, тому часто нестача ламп та гасу призводила до зриву занять другої зміни, адже у зимовий період практично весь навчальний час другої та третьої змін вимагав штучного освітлення. На Дніпропетровщині лише 49 сільських шкіл у 1946–1947 н. р. мали електричне освітлення, а у Ворошиловградській обл. 1950–1951 н. р., із 757 сільських шкіл, електрифіковано лише 128, проте, і в них мали місце перебої з подачею світла та нестача електроенергії [12, 9; 25, 27]. Електрифікація шкіл протягом досліджуваних років проходила вельми повільно – на 1948–1949 н. р., з 25679 сільських шкіл, були електрифіковані 1447 (5,6%), а 1950–1951 н. р. – лише 3267 (13% від загальної кількості) [27, 6; 28, 99]. Електрифікацію сільських шкіл планувалося розгортати за рахунок підключення їх до існуючої електричної мережі (цукрових заводів, МТМ, МТС, залізниць чи колгоспів) на відстані до 3 км. У населених пунктах, де не було електричної мережі, передбачалося обладнувати школи вітроелектродвигунами і двигунами автомобільного типу з газогенераторами для використання їх на твердому паливі (дровах). В основному, на селі справа електрифікації стосувалася семирічних та середніх шкіл, початкові школи у більшості залишалися без світла [28, 99].

У сільських школах (особливо в голодні 1946–1947 рр.) були величезні проблеми з опаленням, а на початок 1947–1948 н. р. на весь сезон палива завезли лише 22,3% шкіл. Характерною була також і нерівномірність розподілу палива – деякі школи мали річний запас, інші зовсім його не мали. В такій ситуації паливо мало підвозитися за потреби. Проте, у віддалених сільських місцевостях під час зими часто траплялися перебої із завезенням палива, через що діти займалися у зовсім холодних приміщеннях. На Вінниччині, наприклад, за зиму 1945–1946 н. р. температура в більшості сільських шкіл коливалася від 0 до 10 градусів, а діти повсюдно сиділи на заняттях одягнені [12, 9; 16, 23в.; 15, 61]. Часом школи не опалювалися протягом 5 днів, інколи закривалися на 1–2 тижні, через відсутність палива [12, 9]. Матеріали листів вчителів, вилучених військовою цензурою, свідчать наскільки важко було працювати та навчатися в таких умовах: «Вообще, жизнь проходит замечательно – пальто почти не снимаю, в школе так промерзаю, что уже сил не хватает... Писать невозможно, чернила замерзают. Так что на уроках танцуем и физкультурой занимаемся»; «Комната наша сырая, холодная, топлива нет. У нас в селе не очень уделяют внимание школе и учителям. В школу топлива не везут», – розповідали вчителі Дніпропетровської обл. про зиму 1945–1946 н. р. [29, 121–122].

Значна частина сільських шкіл опалювалася типовим для сільської місцевості паливом – соломом, очеретом, бадиллям кукурудзи та соняшника. Інколи колгоспи, щоб забезпечити школи хоча б цими видами палива, недалеко від шкіл організовували токи та скирдування. В ряді районів мав місце такий стан, коли паливо постачалося лише шляхом періодичного підвозу бур'янів: «Сейчас у нас с топливом очень плохо, привозят в школу бурьян, и приходится им топить, перспективы на зиму плохие», – писала вчителька Василівської школи Солонянського р-ну, Дніпропетровської обл. [30, 105; 29, 121–122].

Невідповідність шкільних приміщень у сільській місцевості найелементарнішим вимогам, що висувалися до споруд такого типу, постійно призводила до порушень санітарно-гігієнічних норм. Інакше кажучи, були такі школи, де підтримувати порядок та належний санітарно-гігієнічний стан було досить важко. У шкільних будівлях із земляною підлогою про чистоту (особливо в осінньо-зимовий період) взагалі годі було говорити. Класні кімнати в таких приміщеннях не провітрювалися, оскільки вікна були або закладені цеглою, або забиті дошками через нестачу скла, або просто не відкривалися, і будь-яка вентиляція була відсутня. Заняття у більшості шкіл проводилися за недостатнього освітлення (1–2 гасові лампи на клас, хоча за нормами їх мало бути 4, як мінімум), кімнатна температура в зимовий період була низькою. Наприклад, у класи Троїцької школи Червоно-Окнянського р-ну Одеської обл., протягом зими 1947–1948 н. р., задував вітер, у приміщенні замерзала вода. Діти сиділи одягнені, у платках та шапках, в класах було брудно, холодно та волако [31, 208]. Практично скрізь були відсутні бачки з водою для пиття, умивальники, мило. Все це заважало створенню нормальних умов для навчання, підтриманню гігієни, збереженню здоров'я учнів. На таку ситуацію скаржилися 1949 р. члени батьківського комітету Могиланської середньої школи Гайворонського р-ну, Одеської обл. у листі до завідуючого облво: «Наші діти знаходяться в тісноті, за відсутності учбових кабінетів не набувають достатніх знань і значною мірою не встигають з основних предметів та, крім того, після перебування 5–6 годин у тісному приміщенні виходять кволими, що теж відбивається на продуктивності навчання» [18, 140–141зв.]. Окрім того, з метою економії часу, скорочувалися перерви між змінами до 30–50 хв., що не давало можливості провести вологе прибирання [32, 7].

Отже, після війни значна кількість шкіл була розміщена у пристосованих приміщеннях, більше половини сільських шкіл мали лише 1–2 класні кімнати. Будівництво та відбудова проводилися такими темпами і з такою якістю, що не задовольняли потреби освітньої галузі на селі і принципово змінити ситуацію ані колгоспи, ані сільради, ані держава у перші повоєнні роки змінити не змогли. Електрифікація та забезпечення паливом залишалися протягом усього періоду слабким місцем сільської школи, негативно впливаючи на якість навчального процесу та здоров'я учнів.

1. Бондар А.Д. *Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917–1967)*. – К., 1968.
2. Філіппов О.М. *Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки*. – К., 1957.
3. Мойсеєнко В.Д. *Керівництво КПРС розвитком народної освіти: На матеріалах УРСР, 1945–1958 рр.* – К., 1975.
4. Шапко Т.М. *Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні*. – К., 1963.
5. Зубань О.К. *Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945–1952)*. – Л., 1967.
6. Романець Л.М. *Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду 1945 – друга половина 1950-х рр.): соціальний статус і повсякденне життя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Черкаси, 2010.
7. Красножон Н.Г. *Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 2002.
8. Рибак І.В. *Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 рр.* – Кам'янець-Подільський, 2000.
9. Терещенко Т.В. *Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл в період відбудови народного господарства 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) // Український селянин: Зб. наук. праць.* – Черкаси, 2003. – Вип. 7.

10. Нікілев О.Ф. *Сільська шкільна освіта в Україні (1950-ті – середина 1960-х рр.) в контексті реалій повсякденного буття // Питання аграрної історії України та Росії: Мат. VIII наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди: Зб. наук. пр.* – Дніпропетровськ, 2010.
11. Марченко В. *Повоєнне життя дітей Наддніпрянщини: реалії повсякдення (1945–1954 рр.) [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua>.
12. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО)*. – Ф. 3101, Оп. 1. – Спр. 50.
13. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОВУ)*. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 9.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-2. – Оп. 9. – Спр. 1218.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 664.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 56.
18. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1874.
19. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-2. – Оп. 9. – Спр. 1231.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1605.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1608.
22. ДАДО. – Ф. 3101. – Оп. 1. – Спр. 50.
23. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 250.
24. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 842.
25. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1011.
26. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1721.
27. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 1009.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1879.
29. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2859.
30. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 876.
31. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 524.
32. ДАДО. – Ф. 3101. – Оп. 1. – Спр. 134.

Iakimenko I.A. The Rural school in Ukraine during the postwar period: the realities of state and functioning (the 1943–1955th). The realities of the rural school state and functioning in the postwar years are analyzed in this article. The conditions and everyday difficulties that accompanied the revival of the educational field in the village.

Key words: rural school, education, village, hygienic condition, everyday life, reconstruction

В. Ф. Лисак

ЯКІСТЬ І РІВЕНЬ ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ СЕЛЯН УКРАЇНИ У 1950–60-х рр.

Проаналізовано побутову сферу українського села та її можливість задовольняти повсякденні потреби селян у 1950–60-х рр.

Ключові слова: побутове обслуговування, побутові заклади, сільська споживча кооперація

Побутова сфера в житті соціуму становить одну з важливих ланок для налагодження оптимально зручних умов життя, покращення добробуту родини, залучення людини до сучасних найновітніших досягнень науки і техніки. Зрештою, якісна робота соціально-побутових закладів дозволяє людині економити й ефективніше використовувати вільний час. Звільнення від щоденної рутинної хатньої роботи сприяє збільшенню часу на задоволення культурно-освітніх і духовних потреб людини. Отже, від рівня якості побутового обслуговування прямо залежить і рівень життя людини.

У житті радянського соціуму вирішальною проблемою побутового обслуговування відводилося важливе місце. Про це говорять численні постанови Уряду і Комуністичної партії, в яких почергово час від часу акцентувалося на необхідності вдосконалення роботи соціально-побутових закладів. Так, 1959 р. в документах наголошували на особливо поганому побутовому обслуговуванні трудівників села. На середину 1960-х рр. якість соціально-побутової сфери села залишалася вкрай нерозвинутою. Зокрема це стосувалося можливостей